

Az igazán izgalmasak azonban a titkos nyomdahelyeken, így az Antwerpenben, Velencében, vagy az egyszerűen kitalált nevű településeken (például Theopoli Hypozygiadae, Rhenopoli, Stephanopoli, Theopoli, Christianopoli) megjelentetett könyvek. Ezek tényleges locusa Kolozsvár, Brassó és Debrecen. A 10 protestáns kiadvány besorolása szerint egyházpolitikai, politikai vagy vallási röpirat. Ezek közé tartozik például a sárospataki kollégium tanára, Comenius-tanítvány Pósházi János *Falsitas toti mundo detecta...* (Kolozsvár, 1672; RMNy 3799) című írása, amely Bársony György váradai püspök *Veritas toti mundo declarata* (Kassa, 1671; RMNy 3704) vitáirátának három argumentumára válaszol. Utóbbi munka egyik fajsúlyos állítása, mely szerint érvénytelenek a hazai protestánsoknak szabad vallásgyakorlatot engedélyező törvények. A szakirodalom ezt a művet a Wesselényi-összeesküvés fölszámolása (1671) utáni protestánsüldözést irodalmilag megnyitó műnek tekinti.

Az RMNy 5. kötetének megjelenése előtt hunyt el Borsa Gedeon (1923–2022), aki hazai és nemzetközi elismertségét részben az RMNy-nek, részben más könyvészeti munkáinak köszönhetette. Ő dolgozta ki azt a koncepciót, amely alapján az Országos Széchényi Könyvtár szakemberei az 1801 előtt megjelent hungarika nyomtatványok tartalmi és formai feltárását végzik. Ennek eredményeként jelentek meg az RMNy-kötetek az elmúlt 50 évben (1971, 1983, 2000, 2013, 2025). A hazai könyvtermést 1700-ig bemutató retrospektív nemzeti bibliográfia hatodik darabja majd az utolsó tizenöt évet (1686–1700) dolgozza föl; valamint az RMNy munkatársai egy Supplementum kötetet is terveznek, amelyben az időközben felbukkant nyomtatványok adatait közlik.

Borsa elgondolásának komplexitását mutatja, hogy ugyancsak ő dolgozta ki a hazai nyomdák betű- és díszkészlete feldolgozásának programját, amelynek anyaga három kötetben meg is jelent a *Hungarica typographica* (2004, 2010, 2014) sorozatban. Ezáltal – a Monok István vezette olvasmánytörténeti kutatásokhoz hasonlóan – egy újabb könyves kutatási terület, a nyomdászattörténet, illetve azok szakemberei mondhatják majd el, hogy az alap kutatások az adott időszakra vonatkozóan befejeződtek.

Fontosnak vélem megjegyezni, hogy az anyag nyomtatott kötet formában jelent meg, s nem (csak) elektronikusan érhető el a hálón (az összes kötet digitalizálva, egy helyen: <https://real-cod.mtak.hu/9184/>). Könyv az, ami nyomtatásban megjelenik, s egy adattár vagy bibliográfia esetében különösen fontos, hogy abból nyomtatott példány is elérhető legyen. Az adatbázisok is fontosak, jól használhatók, sok mindenben segítik a kutatók munkáját, de csak addig működnek, amíg valaki gondozza azokat – ha ez abbamarad, az anyag akár el is tűnhet (ld. az Arcanum által működtetett magyarországi bibliográfiák adatbázisát vagy a MOKKA-R-t).

S végül a recensens egy személyes megjegyzése: egyetemista korom egyik nagy élménye volt az RMNy első két kötetének átlapozása, az egyes leírások olvasása. A lelkesedés ma is megvan, s az ötödik kötet sem okozott csalódást, ez is megadta az élményt.

ZVARA Edina

Tóth Zsombor, *A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*, Budapest, ELKH BTK ITI, 2023 (Humanizmus és Reformáció, 41.) p. 488

Tóth Zsombor egy csaknem napjainkig alapvetően németes szemléletű tudományosságban jelentkezett egy angolszász, de főként nem kontinentális (ahogy a „szigeten” mondják) és tengeren túli szemlélettel. Tette ezt olvasottsága ellenére – ami kissé zavarba hoz engem –, hiszen az Ancien Régime szerzőiről sokat tud, francia nyelvi ismeretei nem akadályozhatták volna a francia szakirodalom legalább olyan alapos megismerését, ahogy tette a kétségtelen újszerűbb, sokszor nájmódibb angol írásokkal. No és a német szakirodalommal való csaknem szakítás is kitűnik az értekezésből. Korjelenség, valóban az,

a mostani (21. század eleje) nyugat-európai politikai hangulat erőltette „ne csak mostani szerepükben fókuszunk le a németeket, hanem történelmileg is” célok megvalósulásának a következménye is lehet ez (amelyhez ráadásul még a mostani német értelmiség is asszisztál, és mindeközben nagyon modernnek gondolja magát). Magyarul is megjelent a 2014-ben kiadott Roderick Cave és Sar Ayad összeállította mű, a *The History of the Book in 100 Books* című összefoglalás – *A könyv története, A barlangfestményektől az e-könyvig*, Budapest, Kossuth, 2015 –, amelyben a protestáns reformáció könyvtörténetében a svéd könyvkiadás a némettel azonos súllyal tűnik fel. Ahogy a kiválasztott száz könyv is erősen az angolszász világ felé hangsúlyozza a hosszú (*From Egypt to e-Book*) korszakot. Nem így a németes orientációval éppen nem jellemezhető Henri-Jean Martin, aki 1958-ban a világ könyvtörténetét összefoglaló alapművében (amelyet Lucien Febvre-rel közösen írt: *L'apparition du livre* címmel [Paris, Albin Michel],) a 16. századot „Németország évszázada”-ként címkézi fel.

Tóth Zsombor kiváló könyvében, amelynek számomra az eddig ismeretlen, kéziratok fordítás-irodalomnak a reformáció-, az irodalom- és művelődéstörténetbe helyezése a legnagyobb érdeme, a „francia és angol források” egyenrangúan tűnnek fel, mint a „domináns hagyomány” (a református ortodoxia) átvilágítását és a „devocionális kultúra rekonstrukcióját” lehetővé tevő forrásanyag. Ő maga pedig jól ismeri a pietizmus Magyar Királyságbeli és erdélyi befogadástörténetét, azt is, hogy a református közösségekben ez a recepció sokszor a lutheránusokat is megelőzte.

Ez a bekezdés persze csak az elismerésem kifejezése, hiszen az elméletalkotást roppant bátornak tartom, olyannak, amelyik sok kritikát fog kapni, és olyannak, amellyel kapcsolatos kritikák megfogalmazásához nagyon sok embernek sokat kell olvasnia, vagyis ez a bátorság megtermékenyítőleg hat a magyarországi és erdélyi kora újkori művelődéstörténet kutatói számára. (Igazán zárójelben említem csak a „glokális” – számomra – szó-szörnyűsülött kifejezést és magát elméletnek tudó jelenséget. Mert nekem csupán id. Hegedűs Loránt jut róla eszembe, aki közszerepléseiben (a szószéken is) nem mulasztotta el gyakorta emlegetni „az egyes az egészben, az egész az egyesben” szóvirágot. A McDonalds marketingstratégiát én nem „applikál”-nám „a kora újkori magyarországi és erdélyi recepciótörténeti megközelítésben definiált reformációkra”, mert attól sem adatgazdagabb, sem összefüggésekben tanulságosabb nem lesz a történet. Jelentésében pedig a jelenség – „glokális” – az ókortól kezdve ismert és kifejtett tartalmú.) Fontosnak látom ugyanakkor, hogy a szerző, a protestáns reformáció magyarországi és erdélyi története kapcsán egy újfajta beszédmódot, illetve kifejezéshalmazt alkotott. Ő maga is tudja, hogy ezek a kifejezések a reformáció történetre nézve kifejezők, ugyanakkor gyakran ennél általánosabb, az egész, főként az 1671/81–1800 közti művelődéstörténetre nézve fogalmaz meg megállapításokat. A kérdő- és felkiáltójelek használatát főként az általánosítással kapcsolatosan vélem indokoltnak, hiszen a mű címe: *A hosszú reformáció jegyében – Vallási perzekúció és tanúságtétel a református irodalmi hagyományban a gyászévtizedtől 1800-ig*. Ha csak erről szólna, a laudáció – mert a művet alapvetően dicsérendőnek tartom – sokkal egységesebb lenne.

A protestáns reformáció 500 éves évfordulójának évtizedekig tartó szakirodalmi ünnepségsozozata – tanulhatnának a mai Magyarországon évfordulókat *nem tervező ünneplők* ebből – persze komoly alapot adhatott Tóth Zsombornak arra, hogy bátor téziseket fogalmazzon meg. Kevesek voltak olyan aktív részesei annak az európai megemlékezésőzönnek, mint éppen ő, személyesen is sokakkal tudott beszélni, még több információhoz hozzájutni. Élt ezzel a lehetőséggel, és egy általa vezetett alap kutatás összefoglalásaként megírt könyve részben e tapasztalatai összegzése is. Az összegzésben azonban – legalább számomra – van egy kettősség (nem ellentmondás). A könyvnek ugyanis van egy elméleti és egy történeti rétege. A történeti rétegben a szerző összegez, az eddig ismert művelődéstörténetet – főként a protestáns reformáció történetét – jelentős anyaggal bővíti. Ez eddig egy „hagyományos” magyar história. Majd azt mondja, hogy erre a forrásanyagra alapozza az elméleti megállapításait. Ez az elmélet azonban olyan, amelyet éppen a közép-európai nem jellemző történelmi – angol, francia, kevés német – anyagokon dolgoztak ki. A mű szerkezetében persze

mindez fordított: az elméleti összegzést indokolja az azt követő történeti fejezetekkel. Örömmel és sokat tanulva olvastam a történeti, forrásközpontú fejtegetéseket, nehezen rágtam át magam a magyar tudományos értekező prózától idegen nyelven megírt elméleti oldalakon. Magamban azt állapítottam meg, hogy ez az idegenség azért is lehet, mert a szerző által bemutatott művelődéstörténeti tényanyag valójában nem igényelné egy új elméletet ahhoz, hogy a források tanulságait, az újszerű tanulságait megmutassuk. Ezek a tanulságok leírhatók bármelyik Tóth Zsombor által – a könyvében pontosan ismertetett és reagált – korszakelmélet fogalmi készletével is (Horváth Jánostól Csepregi Zoltánon át Balázs Mihályig). A „lineáritás” elbeszélése eddig is csomópontokra fókuszáló elemzésekre épült, a magam számára a „hosszú reformáció” fogalmi alkotása érdekes, de több más átfogó szemlélet is létezik, vagy ha más is veszi a fáradságot, létezik majd később, mégpedig hasonló érvennyel.

Tóth Zsombor maga is rögzíti munkájában több helyen, hogy „a hosszú reformáció korszakalakzatának időhatárai teljességgel instabilak és indokoltan mozgathatók”. (Az „indokolt” kifejezés okos, hiszen indokolt lehet egy változtatás, mert maga a forrásanyag igényli, és indokolt lehet azért, hogy indokoljuk elméleti fejtegetéseink igazát. – Ahogy napjaink újságírói „a hírekről” mondanak igazat, nem (igazán) törődve a mögöttes tényekkel.) A korszakhatárok változtathatóságát több példával is érzékelteti a szerző, csak a „hosszú reformációból” belülről és visszafelé, majd az időben előre nézve. Ha Tóth Zsombor „a késő-középkori devóció proto-reformációhoz köthető jellemzői” kifejezését megfordítjuk, akkor „a proto-reformációnak a késő-középkori devócióhoz köthető jellemzői” lesz belőle. Ami ugyan „lineális”, kronologikus, de miután visszafelé ritkán következik valami valamiből, a következmény (protestáns reformáció) időtartamát nem hosszabbítja meg. Inkább a középkori személyes vallásossághoz köthető szellemi áramlatok, szerzők, művek és ezek hatásainak érvényességét. Pierre Chaunu *Le temps des Réformes* című könyvében (1975-ben írta az 1250–1550 közti történelmi periódusról [Paris, Fayard]) számos szempontból tárgyalta ezt a kérdést – és nyomában rengeteg monográfiát írtak sokféle művelődési területről leginkább igazolva az ő megállapításait –, vagyis, ha tetszik, ő már „hosszú reformációról” beszélt, más néven, de ugyanarról (és a történeti időt követve). Az időben előretekintés kapcsán a szerző azt mondja, hogy „a magyar felvilágosodás irodalomtörténetileg létrehozott reprezentációja, különösen a korszakalkotás belső logikáját tekintve, leginkább egy történeti anakronizmusra emlékeztet”. Kritikával illeti azt a szemléletet, amelyben „az 1650–1750 közötti periódus úgy jelenik meg, mint amikor végre a felvilágosodás előzménye(i?) elszabadulnak”, és számos olyan példát említ ezt a szemléletet bírálva, ami arra utal, hogy nem elég példákat hozni az olyan jelenségekre, »amelyek az ortodoxiát kezdik ki«, hanem szükséges egy új fogalom megalkotása. Végző érve ebben az, hogy az ortodoxia ellenében ható szellemi áramlatok jelenléte nem hasonlítható Angliához, illetve az ilyeneket támogató társadalmi bázis is alapjaiban tér el a szigetországtól (ekkor megfelelkezik arról, hogy az elmélet, amelyet bemutat, sem a magyar forrásanyagban érlelődött). A középpontba ő a protestáns perzekúciós irodalmat helyezi, illetve azt a hatalmas kézíratos korpuszt, amelynek megismerésében ő is csak kezdeti lépéseket teszi meg. Számomra egyébként e munka legjelentősebb eredménye is ez a történeti rész (és nem az ezzel indokolt elmélet).

Tóth Zsombor bátor elméletalkotó, ugyanakkor a saját módszerében nem következtet. Akkor nem, amikor a nem kellően ismert kézíratos hagyományt szemléli. A magyar művelődés- és irodalomtörténet nem ismert kézíratos múltjának fontosságára sokan felhívták a figyelmet már az 1970-es és 1980-as években is. Tettek is a kutatási hiányosság felszámolásáért. Szelestei Nagy László külön kézirat-katalógus sorozatot indított, de Stoll Béla (majd nyomában Jankovics József) a kézíratos énekeskönyvekről sem csak elviekben beszélt. Több hulláma volt a kézíratos magyar nyelvű prédikációs irodalom feltárának is. Szelestei Nagy László munkássága utolsó évtizedei, a „Lelkiségtörténeti műhely” létrehozásával igazából ennek a „desideratum”-nak az eltüntetését célozzák, jelentős eredményeket tudva magáénak. Persze nemcsak magyar nyelvű kézíratososságról van szó, hanem akár jelentősebb mértékben – hiszen nem ismerjük – a latin, illetve a német munkákról is. Hatalmas

kézirathagyatékok várnak a részletes feldolgozásra az egykori Magyar Királyság és Erdély teljes területén. Ezeket a szakma ismeri, tudja hol őrzik azokat, csak hát évtizedes alapkatatásokat az ostoba tudománypolitikai elvek akadályozzák. És legyünk őszinték: ma már unalmasnak tűnik 30-40 évig ugyanazzal a témával foglalkozni, no és a Szent Tudománymetria oltárán is kell áldozni (sok tanulmányt illik írni akár alapok nélkül, csakhogy „újszerű” [ja, és pénzügyileg hasznosítható] legyen).

Van egy olyan benyomásom, hogy a katolikus teológiai gondolkodás történetéről – végső soron a magyar művelődéstörténetéről – hasonló jeleségek írhatók le, mint amelyeket Tóth Zsombor az olyan példákkal érzékeltet, hogy Petrus Ramust tanítanak 1740-ig Debrecenben, vagy, hogy az amesiánus homiletikai hagyomány milyen hatású Erdélyben a 18. század közepén. Egyetlen példaként Charles Musart (1582–1653) összeállítását említem, a *Manuale parochorum*-ot, amely a 17. század közepén megadja a papok számára ismerni fontos művek felsorolását. Ez a mű változatlan „ajánlott irodalom” jegyzékkel ötször jelent meg a Magyar Királyságban 1720-ig (először 22 évvel az első megjelenése után, majd még 50 év múlva is), de ha elemezzük a 19. század eleji katolikus plébánosok és plébániák könyvanyagát, akkor rájövünk, hogy a papi szemináriumokban még akkor is tanították ezeket. Még akkor is, ha voltak olyan tanárok ezekben az intézményekben, akik – ahogy a puritán, coccejánus, karteziánus, deista stb. szerzők konfrontálódtak a protestáns ortodoxiával (a szerző ezeket említi) – szakítani kívántak a saját ortodoxijukkal. Ha azonban a beregi protestáns iskolák 19. század eleji könyvanyagát és szellemi állapotát tekintjük (Oláh Róbert), vagy a Hegyi Ádám által bemutatott békési, vagy éppen baranyai protestáns lelkészeket, akkor a „hosszú reformáció” korszakalakzatot – ezzel a kifejezéssel is nehéz megbékélnem – nyugodtan kiterjeszthetjük akár a kiegészítésig.

Mindennek említésével csak azt a véleményemet szeretném kifejezni, hogy a „hosszú reformáció” megjelölés a magyarországi és erdélyi protestáns reformáció történetére nézve természetesen elfogadható, ezen belül a perzekúciós irodalom jelentősége vitán felül áll, azonban az eddigi, mondjuk hagyományos megjelöléseknek is megvan a történeti tartalma, számos, az általános irodalom, de még inkább a művelődéstörténet vonatkozásában. A „hosszú reformáció” Tóth Zsombor jelen művében jól bemutatott jelenség, általános művelődéstörténeti meghatározó jellegét azonban – hangsúlyosan, mint terminus technicus”-nak – nem látom olyan mérvűnek, ahogy a könyv általános megállapításai sejtetik. A jelenségek, amelyeket példaként felhoz a szerző, léteznek, fontos, hogy figyelem essen ezekre, bemutatásuk példaszerű, azonban a horderőt tekintve akkor lesznek meghatározók, ha a nem protestáns reformáció hasonló jelenségeit is feltárjuk, és hasonlítjuk egymáshoz a területeket. Ráadásul a példaanyag nem kiegyensúlyozott Erdélyt és a Magyar Királyságot tekintve. Akárcsak a protestáns reformáció történetét nézve is lehet majd finomítani az állításokon, ha a hasonló jelenségek alapkatatása egyensúlyba kerül.

A kéziratok hagyomány mértékére és összetettségére azért is utaltam, mert nem egyszerűen a cenzúra vagy a Habsburg állami támogatást magáénak tudó erőszakos katolizálási jelenségek, a protestáns egyházak működési terének adminisztratív szűkítése okozta a kéziratban maradást. A könyvkiadástörténeti szempontja legalább ilyen fontos a kérdés megválaszolásának. Nagyon ritka ugyanis, ha egy nagyobb terjedelmű mű magyar fordítását egy hazai kiadó ki tudta adni úgy, hogy még számottevő példányban tegye is azt. Nem volt elegendő papír. Ezért a kevés kiadott cím, ezért a jobbára kisméretű könyvek, ezért az a jelenség, hogy egyes külföldi szerzők és szövegek fejezet szinten vagy éppen csak bő idézetekként jelentek meg egy-egy iskolai vagy alkalmi kiadványban. A kéziratok másolatgyűjteményekben ugyanakkor jelentős számú olyan szöveg is megőrzésre került, amelyek külföldi, de akár hazai, nem elérhető nyomtatványról készültek. Ez a jelenség Erdélyben talán erősebb (bár soha nem készült erről statisztikai elemzés). Baricz Zsolt egy írásában említi, hogy Benkő József Cserei Mihály históriájának 303 kéziratok másolatát ismerte (nyomtatásig majd csak a 19. század második felében jutott el). Sőt, a másolatban való terjedés időben egy hosszú jelenség. A torockószentgyörgyi bányabérlő Demény család reformkori hagyatékából (Szeged, Egyetemi Könyvtár) számos pesti magyar könyv másolata került elő, Széchenyi István művei, il-

letve a kortársaié. (*Ad absurdum* említhető, hogy Raffay Ernő *Erdély 1918–1919-ben* című, először 1987-ben megjelent könyvének is ismertem kockás füzetekbe másolt változatát.) Még a nagyobb arisztokrata könyvtárak katalógusának „manuscripta” fejezete is feltűnően gazdag nyomtatott művek kéziratok másolataiban. Példaként utalok Batthyány Lajos nádor közelmúltban megjelent, 1743-ból való könyvösszeírására (és ez éppen Bécs környéki példa): Hursán Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn*, Budapest, MTA KIK, 2023 [A Kárpát-medence koraújkori könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII]).

Akkor tehát, amikor a szerző tézisszerűen állítja, hogy milyen fontos a nyomtatásban meg nem jelent szövegkorpusz tanulmányozása a 18. század művelődéstörténete megrajzolásában, nyitott kapukat döngtet. De ennél persze sokkal többet tett: eltüntetett egy fehér foltot, a protestáns reformáció hazai történetének ismeretéhez komolyan járult hozzá. A munka azonban még ebből a szempontból sem ért véget. Komolyan kell ugyanis venni a párbeszédet – akár vitát – a sokféle megközelítésű és beszédmódú historikusoknak egy korszak művelődéstörténeti jellegének, szellemi erőterének, vagy ha tetszik, „korszakalakzatának” megrajzolásában. Úgy, hogy nem helyettesíteni akarjuk egyiket a másikkal, hanem elmondjuk, hogy „ez az a jelenség”, amit ti így írtok le”, vagy „a jelenség ahhoz hasonló, amiről ti így és így beszéltek”. És ez hangsúlyosan is fontos nemzetközi párbeszédben (jómagam ezt tartom a hungarológiai tevékenység lényegének, vagy ahogy Szegeden parodizálva mondják, „lényeg-mag-centrumának”). Hiszen nem csak a politikusok beszélnek el egymás mellett, nem véve figyelembe, hogy a „national” – bárha mindenható angolul van – nem azt jelenti a franciának, az angolnak, az észtnak és a magyarnak. Ugyanígy a „receptió” sem azonos értelmű azzal, amit egy-egy értelmező szótárban olvashatunk róla. Mászt jelent egy franciának és mászt egy magyarnak. Ahogy a „közvetítő jelleg” is hangsúlyosan eltérő az egyes kulturális közösségek művelődéstörténetében. Ezért nem lehet nemzetközileg sztárolt elméleteket egyszerűen alkalmazni az egyes nemzeti történetekben. Akkor sem, ha „glokálisan” gondolkodunk. A magyar művelődéstörténet és a reformáció története is igenis „az európaihoz mérten lényegében eltérő viszonyokat és jelenségeket mutató történeti folyamat” – Tóth Zsombor azt mondja, ez az utolsó állítás „nem teljesen helytálló”. Igaz, de mindaz, amit ő maga tárt a szakmai közönség elé, mégiscsak ezt az állítást igazolja. Az igaz, hogy ha csak a különbözőségeket és speciális jelenségeket írjuk le, akkor sem járunk el helyesen, és még inkább igaza van abban, hogy a komparatív tanulmányok alapvető fontosságúak lennének. De úgy, ahogy ő is elkezdte – nem elvégezte –, vagyis meg kell részleteiben ismerni a másikat, amihez hasonlítok, és fel kell tárnom a saját művelődéstörténetünk ismeretlen tényeit is, hogy hasonlítható legyen. Nem pedig egy harmadik kulturális csoport történeti tényanyagán kidolgozott, akárha kiváló elmélet alkalmazhatóságát vizsgálom a saját forrásbázisomon. Még ez sem elég az esetünkben, hiszen egy alapvetően befogadó jellegű művelődéstörténetben vannak jellemző, fő, meghatározó hatások – mert a kultúra és a tudomány információ-beszerzésének (iskoláztatás, könyvbeszerzés és olvasmányok) az infrastruktúrája olyan. Vannak áttételes hatások (a fő hatás szűrőjén át érkező hatások), meg persze marginális, csak a kulturális és tudományos élet egyes szereplőit ért hatások (magam ilyennek tartom a kora újkori angliai hatásokat, akkor, ha az itáliai, a német vagy akár a francia szellemi hatásokhoz viszonyítjuk).

Tóth Zsombor kritikusan szemléli a receptiótörténeti beszédmódot – bár ő sem tagadja jelentőségét és kiegészíti azt (az előbbi egyik igazságát sem cáfolja a saját elméletében) –, magam, talán elfogódottan, a befogadástörténet részleteiben történő feltárását informatívabbnak tartanám és jobb vezérfonalnak nem csupán egy *Magyarország művelődéstörténete* összefoglalásban, hanem még a *Magyarországi reformáció történetében* is. Egy ilyenben abszolút helye van annak a meggyőződésnek, amit Tóth Zsombor *expressis verbis* fogalmaz meg, vagyis, hogy „a perzekúció és az üldözöttség tudata a magyar reformáció önszemléletének egyik meghatározó, lényegi összetevője”. De arra is rájövünk, hogy ez az önszemlélet nemcsak a magyar reformáció szereplőire jellemző, hanem általános

érvénnyel egyik alapja a magyarság önképének. Tudatos túlzással szólva, Koppány vezértől Orbán Viktorig érvényes. Az állítás hamis képzetének és igazságainak megmutatása pedig egy „lineárisan progresszív korszakelbeszélés” kereteiben is lehetséges. Volt erre kísérlet több is (utoljára 1999-ben, ld. *Magyarságkép és történeti változásai*, szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond, Budapest, MTA, 1999 [Magyarság az ezredfordulón, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok]), de 2026-ban a IX. Magyarságtudományi Kongresszust is ennek a témának szenteljük. Csak erre az elbeszélésre napjainkban nincsen idő, az egyes jelenségek lényeglátónak gondolt elméletek alapján csomópontokra koncentráló bemutatása inkább elfogadott. Ha már ennél a gondolatnál tartunk, fontosnak látom említeni az ókori sztoikusok és a keresztény újsztoicizmus, a perzekúciós irodalomhoz hasonlóan fontos magyarság-önkép szerepét. Andreas Pannoniustól Szenci Molnár Albert Georg Ziegler-fordításán át Kölcsy Ferenc *Vanitatum vanitas*áig, és bizony, mert a reformkori magyar közgondolkodásban hangsúlyosan jelen lévő hagyományról van szó, minden politika újakezdés idején különösen (ld. például Szabad György parlamenti beszédeit 1990 után).

A recepciótörténet bármilyen módon történő időbeni végigkísérése – lineárisan vagy kiemelt csomópontok mentén – legalább annyi tartalom elmondását teszi lehetővé a 18. századról, mint a hosszú reformáció. A szerző ugyanis munkája első fejezeteként módszertani és historiográfiai megjegyzéseket tesz. Kérdéseket tesz fel, amelyekre első lépésben a második fejezetben válaszol, immáron definiálva a hosszú reformáció fogalmát. A válaszokat, a 18. századi művelődéstörténet kapcsán a saját maga bevezette fogalom szemszögéből fogalmazza meg. Pedig ezek a kérdések messze általánosabbak, mint akár a korszak magyar nyelvű irodalomtörténetének a problémakörei. A vallási perzekúció irodalma körébe vont művek magyar fordításairól – az egész hugenotta kontextus megjelenéséről első pillantásra látszik a késétség. Maga a késétség „nyújtja el” a reformációt, illetve a késett recepció archaizálja a magyarországi és erdélyi gondolkodást. A recepciónak persze nem pusztán a magyar nyelven megjelent és kéziratban maradt, másolatokban terjedő jelenségeire jellemző ez, hanem a tudományos információáramlás és a kulturális minták keletre (hozzánk) érkezésének minden formájára.

Ez azt jelenti, hogy a magyar nyelvű – nyomtatott és kéziratos – korpusz nem választható el a nem magyar nyelvűtől. Az 1681–1800 közötti időszávba már úgy lépünk be, hogy a frissen kiadott, a lipcsei, frankfurti könyvvásárokon kapható, illetve a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül elérhető könyvek felbukkanása a fennmaradt könyvjegyzékeken, katalógusokban (már ahol jelezték a megjelenés évét vagy egyértelműen azonosíthatók) évtizedes késétségű. Szemben az egy évszázaddal előtti lényegében naprakészséggel. A 18. század végére a beérkezési késétség még jelentősebb lett. Annak ellenére, hogy kiváló könyvkereskedők naprakész könyvanyagot tartottak a boltjaikban Pozsonytól Pesten át Kassáig, Kolozsvárig és Nagyszébenig (Mauss, Weingand und Köpf, Trattner, Hochmeister stb.).

Az oktatás és a hivatalok latin nyelvűsége erősítette ezt a késétséget és főként a szellemi archaizálódást. Ez egyben azt is jelentette, hogy a magyar fordítások is késetten készültek el, még a latin nyelven megírt művek esetében is. A hugenotta kontextus is részben archaikus, hiszen a 18. század közepi fordításokban egybemosódnak a 16. századi és a 17. század végi üldözések történetei, sőt ezek az események aktuálisá tesznek olyan művek lefordítását is, amelyeknek közvetlenül nincsen köze az üldözésekhez. A Baranyai Decsi János által a Sallustius-fordítás előszavában meghirdetett fordítási program csak nagyon-nagyon kis mértékben teljesült. Még az ókori auktorok műveinek fordításai is messze túlnyomó többségben kéziratban maradtak (ld. például a Régi Magyar Próza Emlékek vonatkozó kötetét), a recepció maga – az iskolain túl is – latin nyelvű maradt.

Ha a 18. század első harmadában – többször egyszerre, nagy tömegben – a Magyar Királyságba és Erdélybe beérkező könyvanyag nyelvi összetételét tekintjük, az latin dominanciájú, kiadási idejüket tekintve pedig sokszor évszázaddal előbbi. A nyugati segítség ebben a tekintetben úgy érkezett, ahogy 1990 után teherautóval szállítottuk Erdélybe az 1960-as, 1970-es évek szakirodalmát,

gondolva arra, hogy lehetővé tesszük ottani kollégáink számára a szakirodalmi frissességben való felzárkózást. A 18. században aukciós vásárlásokkal is jelentős számú könyv került a Kárpát-medencébe. A vásárlások azonban részben az elkezdődött hungaricumgyűjtés mentén ismét régibb kiadású könyvekre koncentráltak, a főként arisztokrata körökben terjedő francia nyelvűek közül pedig válogatás nélkül vettek. Olcsóbb azonban itt is a régebbi volt. A nem igazán sikeres diplomata, Gróf Eszterházy Miklós könyveinek árverésén vásárolt magának francia könyveket például Ráday Gedeon is. Politikaelméletet is, igaz olyat, amelyet már Zrínyi Miklós is olvasott, vagyis nem éppen a kortárs államelméleti elképzeléseket.

A recepciótörténetet tehát éppen azt a képet rajzolja elénk, mint amit Tóth Zsombor szenzációs táblázata a hugenotta szerzők magyar fordítóiról: egy összecsúszott hagyomány aktualizált recepcióját. A hugenotta kérdésben persze az aktualitást a protestáns intézményi rendszer és egyház szervezett nyomás alatt tartása adta, bár a „vitam et sanguinem” után a presszió valamelyest enyhült. Fontos aláhúzni ugyanakkor, hogy a felsorolt hugenotta szerzők és művek ismertsége – a korabeli katalógusokon nem szerepelnek, a korabeli szerzők idézeteit pedig ebből a szempontból (tudtommal) nem vizsgálták – nem igazán lehetett elterjedt a 18. században. A teljes irodalomtörténeti képbe való elhelyezésük tehát csak ehhez hasonló kétségek megfogalmazása mellett javasolt.

Véleményem összegzéseként megismétlem, hogy Tóth Zsombor könyve, ahogy más könyvei és tanulmányai is olyan kérdésekre irányították a szakma figyelmét, amelyek relevánsak, ő maga, és/vagy az irányításával dolgozók olyan forrásanyagot tártak fel, amely alapvető irodalom-, illetve reformációtörténeti jelenségek bemutatására adnak alapot. A szerző bemutat egy, a legmodernebb reformációtörténeti irodalom eredményeiből táplálkozó elméleti konstrukciót, amely a maga belső reformációtörténeti összefüggéseiben koherens, olyan, amely a leendő magyar irodalomtörténeti összefoglalásban is egy fejezet elméleti alapja lehet. Az elmélet általános művelődéstörténeti érvényességének kimondásához további kutatások szükségesek.

Hivatkozott irodalom

- CAVE Roderick, AYAD, Sar, *A könyv története a barlangfestménytől az e-könyvig*, Bp., Kossuth, 2015.
- CHAUNU, Pierre, *Le temps des Réformes*, Paris, Fayard, 1975.
- FEBVRE, Lucien, MARTIN, Henri-Jean, *L'apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958.
- HURSÁN Szabolcs, *Batthyány Lajos Ernő (1743) könyvtára – Die Bibliothek von Lajos Ernő Batthyány, Palatin von Ungarn*, Bp., MTA KIK, 2023 (A Kárpát-medence Koraújkori Könyvtárai – Bibliotheken im Karpatenbecken der frühen Neuzeit, XII). <https://doi.org/10.36820/karpat-med.2023.Hursan>
- Magyarságkép és történeti változásai*, szerk. Pataki Ferenc, Ritoók Zsigmond, Bp., MTA, 1999 (Magyarság az ezredfordulón, Stratégiai kutatások a Magyar Tudományos Akadémián, Műhelytanulmányok).

MONOK István